

TOMASZ BRAUN¹

Uwagi o studiach prawniczych i aplikacjach z perspektywy współczesnych oczekiwań rynku

Streszczenie

Rozważania na temat studiów prawniczych i aplikacji współcześnie w Polsce przedstawione zostały w artykule z perspektywy pytania o cele kształcenia prawników oraz o to sposób prowadzenia kształcenia prawniczego jest właściwy. Wskazując na determinowaną ustrojowo rolę prawników wykonujących zawód w ramach zinstytucjonalizowanych struktur wymiaru sprawiedliwości artykuł skupia się między innymi na zagadnieniach dotyczących doboru przedmiotów. Zwłaszcza jednak na dylemacie, czy efektem kształcenia prawniczego mają być sprawni technicy prawa, czy elity współformujące profil etyczny, intelektualny, kulturowy i gospodarczy społeczeństwa. Zawarte w artykule poglądy przedstawione zostały począwszy od oceny znaczenia wiedzy na rynku, poprzez wskazanie przydatności programów studiów dla dalszego rozwoju zawodowego prawników zarówno podczas aplikacji, jak i w innych zawodach, aż po porównanie nauczania według podziałów na tradycyjne gałęzie prawa i nowopowstające jego obszary. Artykuł odnosi się także do postulatów otwarcia prawa na interdyscyplinarności i do roli prawnika jako zawodu zaufania w kontekście stałej potrzeby wzmacniania zaufania do samego prawa.

Słowa kluczowe: prawnik, kształcenie prawnicze, studia prawnicze, aplikacje prawnicze, zawody prawnicze, praktyka prawnicze, nowe obszary prawa, interdyscyplinarność, egzaminy prawnicze, zaufanie do prawa, specjalizacje prawnicze

¹ Dr Tomasz Braun – Uczelnia Łazarskiego; e-mail: tomasz.braun@gmail.com; ORCID: 0000-0003-0141-4929.

TOMASZ BRAUN

Comments on Law Studies and Legal Apprenticeship from the Perspective of Contemporary Market Expectations

Abstract

A discussion on the law studies and the legal apprenticeship system in Poland has been offered in the article from the point of view of a question about the objectives of educating lawyers and about whether the current system of legal education is appropriate. By pointing to the system-determined role of lawyers pursuing their profession within institutionalised structures of the system of justice, the article concentrates, among others, on issues concerning the selection of the subjects to be taught. But especially on the dilemma whether legal education should produce skilled law technicians or elites co-shaping the ethical, intellectual, cultural, and economic profile of society. The views contained in the article are presented starting from an assessment of the significance of market knowledge through a determination of the utility of curricula for further professional development of lawyers both as actual lawyers and pursuing other professions and ending with a comparison of teaching broken down into traditional branches of law and newly-forming fields thereof. The article addresses also the claims for opening law to interdisciplinarity and the role of lawyer as a profession of trust in the context of a constant need to reinforce the trust in law itself.

Keywords: lawyer, legal education, law studies, legal apprenticeship, legal professions, legal practice, new areas of law, interdisciplinarity, law examinations, trust in law, legal specialisations

Wiedza na rynku

Rozważania na temat studiów prawniczych i aplikacji prowadzonych wspólnie w Polsce warto poprowadzić z perspektywy podstawowego dla tych rozważań pytania o cele kształcenia prawników oraz o to, czy z perspektywy tych celów sposób prowadzenia kształcenia prawniczego jest właściwy. Pytania o cele kształcenia prawników prowadzą w pierwszej kolejności do kwestii, na ile cele te są szczególne, inne od celów kształcenia wyższego w ogóle oraz jak, z uwagi na specyficzną rolę pełnioną w społeczeństwie przez osoby, które odebrały wykształcenie prawnicze, cele te powinny determinować dobór przedmiotów wykładanych podczas uczenia prawników, a także jak wpływać powinny na sposób wykładania tych przedmiotów?² Czy pytania dotyczące sposobu kształcenia przyszłych prawników podobne są, czy różnić się jednak powinny od podobnych pytań dotyczących kształcenia przygotowującego do pracy w innych zawodach? Czy może jednak pytania o sposób, jakość, a zwłaszcza przekazywane treści w procesie kształcenia inne są w przypadku studiów prawniczych niż w przypadku kształcenia przygotowującego do wykonywania innych zawodów? Czy chodzi o to, by efektem procesu kształcenia prawników było stworzenie grupy sprawnych technicznie fachowców umiejętnie poruszających się w przestrzeni normatywnej gęstniejącej siatki uregulowań?³ Czy też celem tego kształcenia jest to, by budować elity wrażliwe na otoczenie, zdolne do tego, aby współkształtować świadomość, kierujące się wytycznymi służby dobru wspólnemu?⁴ Czy w ogóle możliwe jest tworzenie elit przy pomocy dydaktyki, nawet przy założeniu, że byłaby to dydaktyka oparta o przekazywanie kompetencji i umiejętności, niezależnie od samego przekazywania wiedzy, a wiedza miałaby charakter poszerzony także o inne

² L.D. Barnett, *The Place of Law. The Role and Limits of Law in Society*, New Brunswick 2011, s. 198 i n.

³ Zob. F. Rakoczy, *Czy prawnicy powinni być pragmatystami? Kilka słów o edukacji prawniczej z perspektywy neopragmatyzmu* R. Rorty'ego, „Krytyka Prawa” 2016, 3, s. 120 i n.

⁴ Z doświadczeń innych krajów por. P. Ancel, *Towards a New Model of Legal Education: The Special Case of Luxembourg*, [w:] Ch. Jamin, W. Caenegem (red.), *The Internationalisation of Legal Education*, Luxembourg 2016, s. 195 i n.; S. Korioth, *Legal Education in Germany today*, „Wisconsin International Law Journal” 2007, 24(1), passim. Także: J. Brunnée, *The Reform of Legal Education in Germany: The Never-Ending Story and European Integration*, „Journal of Legal Education” 1992, 42(3), s. 401 i n.

dziedziny wywodzące się spoza nauk prawnych?⁵ O tym nieco więcej w dalszej części niniejszego tekstu. Czy warto zatem podjąć refleksję na temat tego, kim powinna być, albo chociażby w jakie umiejętności powinna być zaopatrzona osoba przeprowadzona przez proces kształcenia prawniczego? Jak wypracować balans pomiędzy wyczuleniem i otwartością na zagadnienia, zjawiska, procesy, które nie są jednak oznaczone światopoglądowo i doktrynalnie? Jak zbudować tę równowagę, pozostawiając opartą na zaufaniu do wyborów jednostki, a więc pozostawiając jej swobodzie rozpoznawania treści i wagi procesów, zjawisk i zagadnień w taki sposób, aby osoby te nie stały się równocześnie zbyt słabe, indyferentne wobec konieczności zajęcia stanowiska, wypowiedzenia się, a wręcz wskazywania rozwiązań⁶. W założeniu idealnym dobrze przygotowany do swojej roli prawnik staje się więc kimś, kto podobnie jak prawnicy w systemie *common law* zaangażowany jest w podlegający nieustannym zmianom (rozwojowi?) proces prawotwórczy prowadzony w duchu „prawa w działaniu”⁷. Dobrze przygotowany do swej roli to także taki prawnik, który rozumie procesy zachodzące nie tylko w otoczeniu, ale także w samej strukturze tego, czym prawo jest i co prawem się staje⁸. W różnym zakresie taką rolę pełnić powinny osoby, które odebrały wykształcenie prawnicze, a praktykują zawód w takich przestrzeniach, jak:

- stosowanie prawa – w ramach zinstytucjonalizowanego wymiaru sprawiedliwości,
- doradztwo,
- prawodawstwo (polityka),
- kształtowanie opinii (doktryna, ale także publicystyka).

⁵ Kształtowanie elit w procesie nauczania niesie również ze sobą walor unifikujący, niwelujący różnice wynikające chociażby z przyczyn środowiskowych i kształtujący umiejętność spojrzenia na zadania prawników z punktu widzenia interesów wspólnotowych. Zob. L. Croxford, D. Raffae, *The iron law of hierarchy? Institutional differentiation in UK higher education*, „Studies in Higher Education Journal” 2014, 40(9), s. 1626 i n.

⁶ L.D. Barnett, op. cit., s. 49.

⁷ O takim modelu przygotowania przyszłych prawników do wykonywania zawodu w systemie *common law*, w którym szkoły prawnicze łączą elementy ośrodków badań naukowych z misją kształcenia nowych prawników nakierowaną na wyposażenie absolwentów w wiedzę pozwalającą obserwować faktyczne oddziaływanie prawa na zjawiska społeczne, zob. W.E. Sullivan et al., *Educating Lawyers: Preparation For The Profession Of Law*, San Francisco 2007, s. 46 i n.

⁸ Wobec faktu istnienia w przestrzeni prawotwórczej nowych zjawisk i w istocie nowych podmiotów wpływających pośrednio na treść przepisów, a nawet wprost tworzących unormowania, rola prawnika aktywnie wypełniającego swoją rolę w zmieniającym się otoczeniu społecznym, a szczególnie gospodarczym, polega również na identyfikowaniu i braniu pod uwagę tych elementów. Szerzej na ten temat J. Jabłońska-Bonca, *Problemy ze spójnością prawa i regulacjami pozaprawnymi a siła sprawcza państwa – zarys tematu*, „Krytyka Prawa” 2015, 1, s. 157–175.

Kształcenie prawników w Polsce ciągle jeszcze opiera się na modelu polegającym przede wszystkim na przekazywaniu wiedzy na temat treści aktualnie obowiązujących przepisów prawa i na wymaganiu tej wiedzy od studentów w trakcie egzaminów⁹. Poszerzający się zakres unormowań, które coraz bardziej szczegółowo obejmują nowe dziedziny aktywności społecznej i gospodarczej powoduje, że oczywiście niemożliwa staje się pełna znajomość wszystkich przepisów obowiązujących w danej dziedzinie. Z drugiej strony dostęp do tych przepisów zapewniony dzięki technologii pozwalającej zweryfikować ich treść w dowolnym czasie tym bardziej bezprzedmiotowym czyni oczekiwanie takiej znajomości od studentów. Tymczasem mnożenie oczekiwań dotyczących znajomości treści przepisów w wielu gałęziach prawa powoduje ograniczenie ilości godzin, które mogłyby być poświęcone na naukę w podstawowych dziedzinach odnoszących się do najważniejszych instytucji, takich jak prawo konstytucyjne, cywilne, karne i administracyjne – materialne i procesowe, europejskie oraz w teorii prawa.

Nauczanie w innych, bardziej wyspecjalizowanych dziedzinach odbywać się powinno na zasadzie przedstawianej studentowi możliwości wyboru. Wybór taki dokonywany byłby w zależności od osobistych zainteresowań i motywacji studenta. Powinien mieć charakter zindywidualizowany, dając studentowi swobodną możliwość podjęcia własnej decyzji. Kształcenie uniwersyteckie prawników powinno zachować zatem właśnie taki charakter, to znaczy dawać solidną wiedzę teoretyczną na poziomie akademickim¹⁰. Postulat ten nie stoi w sprzeczności z założeniem nieprzekazywania tej wiedzy wyłącznie w oparciu o treść przepisów, lecz również poprzez analizę ich stosowania w praktyce, głównie w drodze badania orzecznictwa.

⁹ Równocześnie systemy kształcenia prawników w innych krajach coraz szerzej posiłkują się uzupełniającymi metodami przekazywania treści potrzebnych studentom, kładąc jeszcze większy niż dotychczas nacisk na uczenie uczestniczące, interaktywne i zaangażowane. Przykładem jest wprowadzenie na stałe blogów jako elementu stanowiącego jeden z filarów tego kształcenia. Por. V. Roper, *Blogs as a teaching tool and method of Public Legal Education: a case study*, „International Journal of Public Legal Education” 2018, 2(1), passim. Na gruncie toczonej się od lat w Polsce dyskusji na temat konieczności przekazywania studentom prawa w większym zakresie także praktycznych umiejętności prawniczych już w trakcie studiów zob. także J. Warylewski, *Problematyka modelu edukacji prawniczej w Polsce. Referat wygłoszony w dniu 4 kwietnia 2006 r. na Konferencji pt.: „Kondycja nauczania prawa w Polsce”, zorganizowanej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, pod patronatem Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego prof. dra hab. Lecha Gardockiego*, s. 9. <http://www.warylewski.com.pl/karne/karne/model.pdf> (dostęp: 5.07.2018).

¹⁰ O znaczeniu pełnego akademickiego kształcenia prawników dla procesu tworzenia elit państwowych w Niemczech i kontraście wynikającym z porównania systemu niemieckiego z brytyjskim zob. A. Mountford-Zimdars, J.A. Flood, *The Relative Weight of Subject Knowledge and Type of University Attended: A Comparison of Law Higher Education in England and Germany*, „Griffith University Law School Research” 2016, 16–18, „University of Westminster School of Law Research Paper”, 2016, s. 16; A. Radwan, *Uniwersytecka edukacja prawnicza w dobie globalizacji*, „Państwo i Prawo” 2004, 11, s. 92 i n.

Kształcenie zawodowe, dziś odbywane w formie aplikacji, nie powinno stanowić, jak to ma obecnie miejsce, powtórzenia nauki przedmiotów odbytej już na studiach. Powinno mieć natomiast charakter praktyczny. Oznacza to, że powinno być prowadzone przede wszystkim przez praktyków będących specjalistami w swoich dziedzinach. Nie tylko wiedza, ale też jej zastosowanie powinno stanowić zasadniczą część aplikacji. To wszystko oczywiście pod warunkiem przyjęcia założenia, że nadal potrzebne jest współcześnie zachowanie aplikacji prawniczych w podobnym do obecnego kształcie. W tym miejscu rodzi się pytanie, czy faktycznie aplikacje w dotychczasowej formie mają w ogóle sens. Przy zachowaniu pełnego szacunku dla tradycji polskiego dwustopniowego modelu dochodzenia do pełnej kwalifikacji zawodowych, opartego o część uniwersytecką i następującą po niej aplikację, należałoby ponownie postawić pytanie o jego aktualność¹¹. Krytyka tego modelu z perspektywy oczekiwań rynku wydaje się dość łatwa i opiera się na następujących argumentach:

Po pierwsze, obecny dwustopniowy model nauki prawa prowadzący do uzyskania uprawnień zawodowych jest długotrwały¹². W porównaniu do większości innych kierunków zdobycie pełnego wykształcenia oraz kwalifikacji zawodowych trwa znacznie dłużej. Tak długi proces kształcenia prawników w zasadzie nie występuje w innych krajach, powodując, że absolwenci polscy znajdują się w sytuacji gorszej od swoich odpowiedników w innych krajach również dlatego, że później rozpoczynają samodzielną praktykę zawodową¹³.

Po drugie, znaczne zainteresowanie studiami prawniczymi powoduje, że duża ilość absolwentów kończących te studia, w konsekwencji większego otwarcia dostępu do zawodu, ma możliwość odbywania aplikacji¹⁴. Zasadniczy element modelu odbywania aplikacji polega na zdobywaniu doświadczenia poprzez pracę aplikanta pod bezpośrednim codziennym nadzorem innego, doświadczonego już prawnika. Z uwagi na dysproporcję w ilości aplikantów w relacji do ilości doświadczonych, praktykujących prawników spełniających kryteria bycia patronem, odbywanie aplikacji w takim modelu jest fikcją. W efekcie cel, jakiemu ma służyć ten model, nie zostaje osiągnięty.

¹¹ Zob. A.J. Szwarc, *Problemy kształcenia prawniczego (wprowadzenie do dyskusji)*, „Państwo i Prawo” 2010, 1, s. 4.

¹² T. Sieniow, *Modele kształcenia prawników. Wprowadzenie*, [w:] J. Krukowski, T. Sieniow, M. Sitarz (red.), *Modele edukacji prawników. Doświadczenia i perspektywy*, Lublin 2010, s. 8.

¹³ Por. M. Mroczek, *Kształcenie prawników a wyzwania współczesności*, „Na Wokandzie” 2017, 32, <https://nawokandzie.ms.gov.pl/numer-32/aplikacja-i-kariera-14-numer-32/ksztalcenie-prawnikow-a-wyzwaniamiawspolczesnosci.html> (dostęp: 10.08.2018).

¹⁴ Statystyki potwierdzają, że w szczególności dotyczy to zawodów adwokata i radcy prawnego. Zob. B. Sitek, *Rynek pracy prawników w Polsce po deregulacji zawodów prawniczych (adwokata i radcy prawnego)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2016, 32, s. 170.

Dyskutując o rozwiązaniach, które lepiej odpowiadałyby na potrzeby współczesne i niwelowałyby słabości obecnego modelu, warto rozważyć stworzenie systemu kształcenia prawników opartego o wskazane niżej podstawowe elementy.

1. Solidne studia uniwersyteckie dające mocną podstawę akademicką, której zasadniczym celem byłaby przekazana studentowi wiedza zapewniająca niezbędną znajomość kluczowych instytucji dotyczących najważniejszych gałęzi prawa¹⁵;
2. Rezygnacja z aplikacji w dotychczasowym kształcie i zastąpienie ich faktyczną udowodnioną prawniczą praktyką zawodową;
3. Pozostawienie aplikacji dla osób zamierzających wykonywać zawody prawnicze procesowe związane z występowaniem przed organami orzekającymi, ze względu na konieczność nabycia specyficznych umiejętności i wiedzy w tym zakresie;
4. Dopuszczenie do wykonywania zawodów prawniczych dopiero po pozytywnym złożeniu sprawdzającego solidną wiedzę i wszechstronne kompetencje egzaminu końcowego bez konieczności odbycia aplikacji;
5. Koniecznym założeniem – sformułowanym w oparciu o obserwację procesu przygotowania do egzaminu i przeprowadzania samego egzaminu – jest przeprowadzenie egzaminu w formie zarówno pisemnej, jak i ustnej¹⁶.

Studia prawnicze a aplikacje i zawody nietogowe

Postawione wcześniej podstawowe pytanie dotyczy tego, kim mają stawać się osoby otrzymujące wykształcenie prawnicze – czy jedynie specjalistami wyposażonymi w doskonałą technikę, czy również przedstawicielami nowoczesnych elit.

Tradycyjny sposób kształcenia prawników w Polsce opiera się na założeniu, że docelowym efektem kształcenia jest przygotowanie absolwentów prawa do odbycia aplikacji i wykonywania jednego z togowych zawodów prawniczych¹⁷. Tak kształtowany jest program studiów i tak rozkładane są w nim akcenty. W kontekście wcześniejszych uwag wcale nie musi tak być. Można bowiem założyć, że studia

¹⁵ E. Borkowska-Bagieńska, *Wokół reformy studiów prawniczych*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 2013, 75(4), s. 6.

¹⁶ Przyjęte w poszczególnych państwach rozwiązania dotyczące końcowych państwowych egzaminów zawodowych różnią się od siebie znacząco. Szczególnie interesujący w tym kontekście jest model niemiecki. Zob. szeroko na ten temat: B. Pankowska-Lier, *Wykształcenie prawnicze w Niemczech*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2017, 26(4), s. 47.

¹⁷ K. Wojtczak, *O reformach studiów prawniczych i nauczaniu prawa w Polsce w latach 1918–2015*, „Studia Prawa Publicznego”, 2015, 1(9), s. 66, <http://hdl.handle.net/10593/17872> (dostęp: 14.08.2018).

prawnicze odpowiadają nie tylko na potrzebę tworzenia korpusu profesjonalistów, którzy w swej różnej działalności zawodowej będą wykorzystywać wiedzę i umiejętności prawnicze, lecz niekoniecznie będą stanowili wyłącznie personel instytucjonalizowanego systemu sprawiedliwości¹⁸. Wówczas studia te odpowiadać będą także na szerszej rozumianą społeczno-kulturową potrzebę budowania elit – kadr mających świadomość funkcjonowania mechanizmów prawnych oraz rozumiejących sposoby, w jaki należy pojmować rolę, zadania i umiejscowienie poszczególnych instytucji ustrojowych¹⁹.

Przy takich założeniach możliwe i właściwe staje się takie skonstruowanie programu, aby przygotowywał jak najlepiej do pełnienia tych zadań. Stać się tak może między innymi poprzez uzupełnienie programu studiów także o dziedziny wiedzy inne niż prawnicze²⁰. Zwłaszcza te, które mogą okazać się szczególnie użyteczne w procesie wykonywania ról o charakterze opiniotwórczym, politycznym czy gospodarczym, albo konieczne w kontekście uwag o tworzeniu elit, a zatem związane z budowaniem dla nich zasobów kulturowych²¹.

Wśród korzyści płynących z uznania kształcenia prawniczego za jeden ze sposobów kształtowania państwowotwórczych elit jest szansa na rozwój takich dziedzin, które dzięki temu wykształceniu mogą być formowane. Należą do nich:

- ❑ kultura prawna,
- ❑ rozumienie zależności ustrojowych,
- ❑ kształtowanie postaw propaństwowych, prospołecznych, prowspólnotowych,
- ❑ aktywność gospodarcza,
- ❑ wyczulenie na potrzeby i konieczność zmian oraz aktywne współwzajemne na nie.

¹⁸ Dyskusje na temat roli szkół prawniczych w kształceniu profesjonalistów toczą się od dawna. W tym kontekście warto przeanalizować treść tych dyskusji z punktu widzenia tego, czym w ogóle powinien być profesjonalizm prawników, którym powinni wykazywać się dzięki otrzymanemu wykształceniu. Zob. W.S. Van Alstyne Jr, J.R. Julin, L.D. Barnett, *The Goals and Missions of the Law Schools*, New York 1990, s. 11 i n.

¹⁹ Co więcej w niektórych tradycjach prawnych kształcenie prawnicze nakierowane na tworzenie elit wyrażane jest wręcz katalogiem powinności określających rolę szkół prawniczych w wypełnianiu zadań państwowotwórczych i związanych z zapewnieniem poszanowania uniwersalnie akceptowanych wartości. Tak np. w Wielkiej Brytanii, zob. L. Revell, H. Bryan, S. Elton-Chalcraft, *Counter Terrorism Law and Education: Student Teachers' Induction into UK Prevent Duty Through the Lens of Bauman's Liquid Modernity*, *The Palgrave Handbook of Education Law for Schools*, London 2018, s. 555.

²⁰ Por. postulowane od lat rozwiązania dotyczące poszerzania wiedzy studentów prawa poza treści wynikające jedynie ze znajomości przepisów jako warunek rozumienia prawa i prawidłowego wykonywania zawodu prawnika M. Safian, *Głos w dyskusji*, [w:] A. Turska (red.), *Humanizacja zawodów prawniczych, a nauczanie akademickie*, Warszawa 2002, s. 151.

²¹ Por. S. Wall, *Legal Education in France*, „The Law Teacher” 2010, 26(3), s. 208 i n.

Wszystko to znajdować może wsparcie we właściwym podejściu do zagadnienia koniecznych do przeprowadzenia zmian w dotychczasowym nauczaniu prawa²².

Powtórzyć należy, że pytanie o sposób kształcenia prawników pozostaje w gruncie rzeczy pytaniem o rolę prawników współcześnie, a ściślej o współczesną rolę osób odbierających wykształcenie prawnicze w systemie społecznym i politycznym. Absolwenci studiów prawniczych stać się powinni bowiem wyznaczającymi trendy rozwoju społecznego, gospodarczego, kulturalnego aktorami przygotowanymi do działania na scenie publicznej, a nie jedynie zawodowcami sprawnie posługującymi się wiedzą praktyczną i technikami prawniczymi²³. Pogląd zmierzający do redukcji roli prawników do techników prawa jest podstawą modelu chętnie akceptowanego przez nastawiony na maksymalizację zysku biznes prawniczy oddalający młodych adeptów prawa od tradycyjnego wzorca prawnika traktującego ten zawód jako służbę sprawowaną w ramach systemu zinstytucjonalizowanego sprawowania sprawiedliwości²⁴.

Takiej redukcji roli prawników można zapobiec poprzez odpowiednie zaprojektowanie modelu kształcenia prawniczego. Wobec następujących nieustannie zmian prawa, komplikującej się natury stosunków społecznych i gospodarczych

²² Co więcej, taki model kształcenia prawników prowadziłby do wyposażenia absolwentów prawa w wiedzę i instrumenty metodologiczne pozwalające na wykonywanie zawodu niezależnie od specyfiki krajowego porządku prawnego. O owej generalizacji i kosmopolityzacji studiów prawniczych William Twining twierdzi między innymi tak: „In exploring the possibilities for a new form of general jurisprudence which can underpin law as a cosmopolitan discipline, questions arise as to the feasibility and desirability of generalisations about law – whether these be analytical, normative, empirical or legal in nature. Such questions are relevant both to legal scholarship and legal education”. Por. W. Twining, *A cosmopolitan discipline? Some implications of 'Globalisation' for legal education*, „Journal of Commonwealth Law and Legal Education” 2007, 1, s. 13 i n.

²³ Nawet jednak przy takim założeniu obecnie obowiązujący model kształcenia nie jest przygotowany do zaopatrzenia przyszłych prawników we wszelkie niezbędne umiejętności i kompetencje zawodowe. Tak jest na przykład w odniesieniu do kompetencji i umiejętności retorycznych i erystycznych. Studia prawnicze dawno już zrezygnowały z kształcenia w tej dziedzinie, a sformalizowane, zdominowane przez zasadę pisemności procedury sądowe nie sprzyjają również nabywaniu tej wiedzy podczas aplikacji. Tymczasem, prowadząc aktywność zawodową na polu gospodarczym, politycznym, czy społecznym, prawnicy nie przestali potrzebować posiadania praktyki w takich dziedzinach, jak chociażby budowanie argumentacji, prowadzenie prezentacji czy negocjacji. Na temat wymagań zawodowych prawników w dziedzinie erystyki i retoryki por. J. Jabłońska-Bonca, K. Zeidler, *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa 2016, s. 34 i n.

²⁴ Pogląd ten zdecydowanie wygrał w systemie kształcenia prawników w USA, gdzie od lat 60. XX w. celem jest zwłaszcza doskonalenie techniki zawodu. Wcześniej rolę wydziałów prawa ograniczono do przekazywania studentom wiedzy z zakresu prawa materialnego i procedur, ucząc analizy prawniczej, wnioskowania prawniczego oraz korzystania ze źródeł poznania prawa. Zmiana polegała na przeniesieniu akcentów na rozwiązywanie konkretnych problemów w kontaktach z klientem, prowadząc negocjacje czy nawet występując przed sądem. Por. A. Rochowicz, *Edukacja prawnicza w USA*, „Palestra” 1994, 38(7–8), s. 181.

oraz tempa tych przeobrażeń, nauczanie prawa polegające na przekazywaniu i oczekiwaniu znajomości aktualnie obowiązujących przepisów nie wydaje się podejściem właściwym. Studia prawnicze powinny przede wszystkim dawać silną podstawę teoretyczną i zachować charakter akademicki²⁵. Nie oznacza to, że powinny być prowadzone w oderwaniu od aktualnych zagadnień praktycznych. Przeciwnie, sytuacja w której studenci nie praktykują pisania umów, czy pism procesowych, albo elementy tych tematów wprowadzane są na wykładach, do tego prowadzonych przez prawników na co dzień niepraktykujących jest dowodem na błędy w istniejącym modelu²⁶. Z drugiej strony program aplikacji nieodpowiadający na potrzebę przekazania młodym praktykom umiejętności koniecznych dla właściwego rozumienia specyfiki powierzonych zadań również oparty jest na błędnym modelu.

Nauczanie według podziałów na tradycyjne gałęzie prawa a nowopowstające obszary prawa i praktyki prawnicze kancelarii

Szczególnie wartym rozważenia przykładem, który może ilustrować rozbieżność sposobu kształcenia prawników od potrzeb praktyki rynkowej jest uczenie z pominięciem kryterium zidentyfikowanych potrzeb rynku odzwierciedlonych w poszczególnych praktykach tworzonych w kancelariach prawniczych. Dotyczy to zarówno dużych kancelarii, w ramach których powstają poszczególne praktyki, jak i mniejszych, które decydują się na specjalizacje. Najczęstsze przykłady dotyczą takich specjalizacji prawniczych jak praktyka nieruchomościowa, upadłościowa, energetyczna, farmaceutyczna, korporacyjna, prawa nowych technologii, ochrony konkurencji czy praktyka procesowa.

Wyodrębnianie się nowych specjalizacji prawniczych jest wynikiem wielu równoległe zachodzących procesów. Szybki postęp społeczny przejawiający się w wyraźnie artykułowanych zmianach postaw i modeli życia poszczególnych grup, stałe komplikowanie się zawiłych powiązań gospodarczych oraz tempo zachodzących zmian technologicznych powodują, że szybciej niż dotychczas

²⁵ B. Glesner Fines, *Fundamental Principles and Challenges of Humanizing Legal Education*, „Washburn Law Journal” 2007–2008, 47(313), s. 313 i n.

²⁶ Istnieją natomiast również liczne przykłady pożytecznego uprzączenia studiów poprzez stworzenie dla studentów szans na wdrożenie się w prowadzenie prawdziwych spraw przy okazji powstających na wydziałach prawa w Polsce klinik prawnych. O sile i znaczeniu tej koncepcji w procesie kształcenia prawników zob. E.S. Milstein, *Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics, Externships, and Simulations*, „Journal of Legal Education” 2001, 51(3), *passim*.

dochodzi do wyodrębniania się nowych obszarów prawa. Powstawanie tych obszarów jest wynikiem uwzględniania interesów formułowanych przez zainteresowane grupy oraz potrzeb obrotu wynikających z konieczności odniesienia się do zagadnień powstających w praktyce. Efektem tego jest rosnąca liczba unormowań odnoszących się do nieuregulowanych dotychczas sfer życia.

Przykładów tego rodzaju zagadnień prawnych, które z czasem wyodrębniają się do rangi odrębnych dziedzin jest wiele. Jednym z nich jest prawo do prywatności, wzmiankowane co prawda przy kilku okazjach w trakcie studiów prawniczych, ale znacznie rzadziej niż wynikałoby to z doniosłości, jaką nadały mu oczekiwania społeczne w ostatnim okresie²⁷. Jeszcze do stosunkowo niedawna traktowane jako interesujące zagadnienie omawiane w ramach katalogu podlegających ochronie praw podmiotowych osoby, dziś ujmowane, być może, jako odrębna dziedzina prawa²⁸. W jej ramach identyfikowane są problemy rozstrzygane w przestrzeniach prawa cywilnego, pracy, administracyjnego, europejskiego, międzynarodowego itd. Co ciekawe, po drugiej stronie tych samych zagadnień jest choćby prawo do identyfikacji i ekspresji tożsamości, zarówno indywidualnej, jak i obywatelskiej²⁹. Współczesna praktyka na co dzień zajmuje się związanymi z tym kwestiami. W szczególności w sprawach związanych ze sporami zaistniałymi pomiędzy obywatelem a państwem. Pomimo że nauka prawa świetnie tę problematykę rozpoznaje i opisuje, kwestie te jedynie w minimalnym i nieodpowiadającym skali potrzeb praktyki stopniu trafiają do podstawowego kanonu programów nauczania prawa.

Innym przykładem najdynamiczniej bodaj rozwijającej się w ostatnim czasie dziedziny jest prawo nowych technologii³⁰. Obejmuje ono zagadnienia związane z zastosowaniem technologii informatycznych w praktyce obrotu gospodarczego, a związane jest z takimi zagadnieniami, jak automatyzacja i robotyzacja, sztuczna inteligencja, rozwiązania chmurowe, internet rzeczy itd.³¹. Dotyczy to także nie-

²⁷ Szczególnie spektakularnym przykładem zainteresowania praktyki prawniczej zagadnieniami prywatności w ostatnim okresie stało się wprowadzenie nowej ustawy z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych (Dz.U. z dn. 25 maja 2018, poz. 1000) implementującej rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (Dz. Urz. UE L 119 z 4.05.2016), zwanego dalej „rozporządzeniem 2016/679” lub „rozporządzeniem RODO”.

²⁸ M. Krzysztofek, *Ochrona danych osobowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014, s. 31–33.

²⁹ D.E. Harasimiuk, *Obywatelstwo UE – element tożsamości narodowej, europejskiej, czy jedynie dodatkowy status obywateli państw członkowskich?*, „Ius Novum” 2017, 3, s. 135.

³⁰ O rodzącym się systemie prawa nowych technologii K. Chałubińska-Jentkiewicz, M. Karpiuk, *Prawo nowych technologii. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2015, s. 41.

³¹ S. Baker, L. Akka Q.C., R. Glass, *IT Contracts and Disputes Management*, Northampton 2018, s. 20 i n.

których nowych zupełnie rozwiązań, dla których nie ustalono nawet jeszcze określić w językach innych niż swoisty techniczny język angielski jak FinTech, RegTech, smart contracts, big data, blockchain³². Przykładem jednego z takich rozwiązań jest koncepcja „LegalTech” oparta na matematycznych algorytmach, a polegająca na wykorzystywaniu tak zwanej „botyzacji” i sztucznej inteligencji do wsparcia pracy wykonywanej dotychczas przez prawnika. Wykorzystuje więc technicznie możliwe rozwiązania, które za pomocą maszyn zaprogramowanych w ten sposób, by same mogły się programować na podstawie danych historycznych ekstrapolowanych do podobnych stanów faktycznych w przyszłości, wykonywały zadania sprawowane dotychczas przez prawników³³. O ile rozwiązania te ograniczone są do prostych, niepowodujących szczególnych trudności czynności polegających, na przykład, na wypełnianiu zmiennymi danymi wzorów umów, to bez szczególnych kontrowersji stają się one rzeczywistością będącą raczej ułatwieniem pracy prawników, niż zagrożeniem dla jej jakości i dla nich samych³⁴. Natomiast w powszechnym przekonaniu jest to raczej początek trendu, który może wnieść do pracy prawniczej znacznie bardziej kontrowersyjne rozwiązania nowej generacji³⁵.

Inną szczególnie dynamicznie rozwijającą się dziedziną jest ochrona najszerzej rozumianej pewności obrotu gospodarczego wyrażająca się w zabezpieczeniu i dochodzeniu uprawnień gwarantowanych zasadami uczciwej konkurencji³⁶. Zagadnienia z tej dziedziny, stanowiące jeden z filarów zarówno krajowego gospodarczego porządku prawnego, jak i *acquis* Unii Europejskiej, będące przedmiotem ochrony, a zabezpieczone licznymi instytucjami i urzędami w ramach krajowych i unijnych porządków prawnych, w praktyce obrotu prawnego stanowią jedną z podstawowych praktyk prawniczych, nie są jednak tematem odrębnych obowiązkowych wykładów w trakcie akademickiego kształcenia prawników³⁷. Podobnie

³² D. Szostek, K. Kamiński (red.), *Przedmowa*, [w:] *Bezpieczeństwo danych i IT w kancelarii prawnej radcowskiej/adwokackiej/notarialnej/komorniczej. Czyli jak bezpiecznie przechowywać dane w kancelarii prawnej*, Warszawa 2018, s. XV.

³³ Zob. R. Horbaczewski, *Innowacje wchodzą do kancelarii*, Lex.pl (dostęp: 10.07.2018).

³⁴ T. Zalewski, *Smart contracts – czym są i dlaczego warto się nimi zainteresować?*, http://ipwsieci.pl/wpis,155,Smart_contracts__8211_czym_sa_i_dlaczego_warto_sie_nimi_zainteresowac.html (dostęp: 6.07.2018).

³⁵ Bardzo szeroko na temat przyszłego wpływu nowych technologii na przeformułowanie dotychczasowych zadań praktyki prawniczej, a także na przewidywane nieuniknione zmiany w sposobie świadczenia wykonywania zawodów prawniczych zob. R. Susskind, *Koniec świata prawników? Współczesny charakter usług prawniczych*, Warszawa 2010, s. 22 i n.

³⁶ C. Banasiński, *Powstanie, podstawy prawne, zakres i cele prawa antymonopolowego*, [w:] idem (red.), *Polskie prawo antymonopolowe. Zarys wykładu*, Warszawa 2018, s. 13 i n.

³⁷ Zob. M. Kępiński, *Działy prawa konkurencji*, [w:] idem (red.), *Prawo konkurencji. System Prawa Prywatnego*, t. 15, Warszawa 2013, s. 9.

jest zresztą z kolei odwrotną stroną związanych z tym zagadnień, jaką jest ochrona praw konsumentów, których katalog oraz zakres podmiotowy podlegają stałemu rozszerzaniu. Zważywszy na ilość przepisów oraz zapadających w związku z ich zastosowaniem orzeczeń wydawanych na różnych poziomach krajowych i ponadnarodowych, jest to jedna z najszybciej rozwijających się gałęzi prawa³⁸. Studia prawnicze w niewielkim stopniu do praktyki tej przygotowują, wzmiankując jedynie wyrywkowo wybrane zagadnienia pojawiające się na jej kanwie.

Innym niezwykle aktualnym obszarem prawa wymykającym się takim gałęziom, jak prawo ustrojowe, administracyjne, międzynarodowe, rodzinne, pracy i jeszcze kilka innych jest prawo emigracyjne, którego znaczenie nieuchronnie będzie rosło w przyszłości. Przygotowanie przyszłych prawników do operowania w tej dziedzinie wymagać będzie wyposażenia ich w wiedzę i szczególnego rodzaju wrażliwość również na zagadnienia polityczne, socjologiczne, a także, na przykład, w odpowiednie kompetencje psychologiczne. Obecnie w Polsce praktykują w nim głównie prawnicy pracujący dla zajmujących się kwestiami migracyjnymi organizacji pozarządowych. W innych krajach jednak jest to głównie domena wyspecjalizowanych w tej dziedzinie kancelarii prawniczych³⁹.

Jeszcze innym obszarem są zagadnienia z dziedziny korporacyjnych unormowań *compliance* odnoszące się w szczególności do rynków regulowanych i obejmujące całe spektrum zarówno dobrze już opisanych, jak i nowo identyfikowanych problemów, na przykład związanych z charakterem i zakresem normowania samoregulacji o charakterze branżowym. *Compliance* to także przeciwdziałanie finansowaniu terroryzmu, praniu brudnych pieniędzy, unikaniu opodatkowania, wykorzystywaniu wewnętrznych informacji poufnych dla własnych korzyści materialnych, wprowadzaniu w błąd co do cech towarów i usług itd.⁴⁰. Wszystkie te obszary, cieszące się rosnącą popularnością wśród praktykujących prawników, stanowią wiedzę, którą musieli oni nabywać dopiero w trakcie wykonywania praktyki zawodowej. Programy studiów informacje z tego zakresu przekazują jedynie hasłowo.

³⁸ Na temat korygującej roli rozwijającego się prawa ochrony konsumentów wobec nieuczciwych praktyk przedsiębiorców zob. A. Jasser, D. Karczewska, *Wprowadzenie*, [w:] M. Czarnecka, T. Skoczny (red.), *Prawo konsumenckie w praktyce*, Warszawa 2016, s. XXXV.

³⁹ Por. C. Moreau de Bellaing, *Un bon juriste est un juriste qui ne s'arrête pas au droit. Controverses autour de la réforme de la licence de droit de mars 1954*, „Droit et société. Editions juridiques associées” 2013, 83, s. 83 i n.

⁴⁰ T. Braun, *Unormowania compliance w korporacjach*, Warszawa 2017, *passim*.

Otwarcie prawa na interdyscyplinarność

Istotnym wątkiem rozważań dotyczących jakości kształcenia prawniczego w kontekście dostosowania do współczesnych wymagań rynku jest jego otwarcie na interdyscyplinarność. Argumenty przemawiające za uznaniem takiego podejścia za korzystne wskazują na wiedzę, umiejętności, kompetencje i cechy, które można wykształcić w prawnikach, przed którymi otwarto możliwość odbycia studiów zawierających elementy interdyscyplinarne⁴¹. Są wśród nich większa praktyczna przydatność zawodowa w ten sposób kształconych prawników, rozumiejących znacznie lepiej procesy społeczne czy mechanizmy gospodarcze, dysponujących lepszym aparatem metodologicznym, posiadających więcej użytecznych dla tworzenia rozwiązań we własnej dziedzinie punktów odniesienia, zaczerpniętych z innych dziedzin wiedzy. Ta kwestia najlepiej, wydaje się, została zaadresowana w anglosaskich modelach dochodzenia do zawodu prawnika, w których częstą praktyką jest uprzednie zdobycie wykształcenia w innych niż prawo dziedzinach⁴². W takich naukach jak ekonomia, finanse, politologia, socjologia czy nauki o zarządzaniu, ale także w mniej oczywistych dziedzinach jak medycyna, czy nauki inżynierskie. Żadne z takich przygotowań zdobytych na wcześniejszym etapie kształcenia nie tylko nie zamyka drogi do zdobycia zawodu prawniczego, natomiast przeciwnie, znaczna część efektów takiego wcześniejszego kształcenia zaliczana jest jako użyteczna podstawa dalszego kształcenia prawników.

Potrzeba otwarcia programów studiów prawniczych na interdyscyplinarność wynika zarówno z faktu, że prawo z natury przenika różne obszary aktywności regulując je, jak i stąd, że sama wiedza prawnicza, przy rosnącym tempie i złożoności charakteryzujących współczesność, okazuje się nierzadko niewystarczającym przygotowaniem dla aktywnego udziału w przestrzeni społecznej. Już chociażby tylko w obszarze działalności gospodarczej, przy skomplikowanej naturze wielu dziedzin zarówno samo prawo, zgodnie z obecnym trendem, budowane jest z bardzo szczegółowych norm, a od działających w tej przestrzeni prawników oczekuje się rozumienia nie tylko branżowej specyfiki, ale także bardzo konkret-

⁴¹ O znaczeniu umiejętności pozaprawnych w procesie kształcenia prawników w USA oraz o wyznaczonych tam standardach dotyczących wymogów nabywania tych umiejętności w trakcie studiów prawniczych zob. T. Zych, *Więcej teorii i więcej praktyki? Kształcenie interdyscyplinarne i niedogmatyczne w programach studiów prawniczych amerykańskich uczelni*, „Zeszyty Prawnicze Wydziału Prawa i Administracji UKSW” 2016, 1, s. 19.

⁴² Argumenty przytaczane dla uzasadnienia takiej możliwości dotyczą między innymi obserwowanych wśród osób studiujących wyłącznie przedmioty prawnicze trudności w adaptacji do wymagających okoliczności społecznych, silne symptomy stresowe, przejawy alienacji, utratę motywacji do nauki i zainteresowania pracą. Zob. G.F. Hess, *Heads and Hearts: The Teaching and Learning Environment in Law School*, „Journal of Legal Education” 2002, 52(1–2).

nej wiedzy wykraczającej poza ogólną znajomość tematyki. Tymczasem tradycyjne kształcenie prawników zakłada bardzo ogólnie ujęty przedmiot prawa gospodarczego z ewentualnym podziałem na prawo gospodarcze publiczne i prywatne oraz wyodrębnione prawo finansowe, rzadziej bankowe. W praktyce natomiast rozpiętość zagadnień regulowanych najszerszej rozumianym prawem gospodarczym jest ogromna. Zupełnie innych kwestii, pozostających w przestrzeni ogólnie rozumianej dziedziny prawa gospodarczego dotyczą bowiem zagadnienia związane z rynkiem farmaceutycznym, a innych kwestie energetyki, innej wiedzy wymaga znajomość zagadnień związanych z funkcjonowaniem giełd papierów wartościowych, a innej – transportu, choć przecież i w tej ostatniej dziedzinie można wskazać, że zupełnie gdzie indziej pojawiają się zagadnienia prawne przy multimodalnym transporcie towarowym, a gdzie indziej w przypadku transportu pasażerskiego.

Mnogość, szczegółowość i kazuistyka uregulowań prawnych połączona z rosnącym stopniem skomplikowania działalności gospodarczej powoduje, że prawnikom otrzymującym bardzo ogólne jedynie przygotowanie w zakresie nowoczesnego biznesu podczas studiów i niewiele bardziej wyspecjalizowane podczas aplikacji, coraz trudniej jest poruszać się w tym obszarze bez ryzyka złego przygotowania. Interdyscyplinarność to więcej niż uwrażliwienie prawników na potrzebę otwarcia się na inne „nieprawnicze” dziedziny wiedzy. To przede wszystkim taki rodzaj kształcenia, w którym podczas układania tradycyjnych bloków zagadnień przekazuje się elementy wiedzy, do których prawo się odnosi. W optymalnym układzie to także umożliwienie prawnikom zdobycia wykształcenia w tych innych dziedzinach. Dotyczy to zwłaszcza prawników, którzy wykonywać będą prace w zawodach innych niż związane ze zinstytucjonalizowanym sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości. Jedną z takich pomijanych w kształceniu prawników kompetencji jest nauka zarządzania, obejmująca między innymi nowoczesne metody zarządzania – opierająca się na wiedzy i kompetencjach niezbędnych zarówno we współczesnej praktyce biznesowej, jak i, na przykład, administracyjnej, politycznej itp. Braki w tym zakresie, będące wynikiem całkowitego pominięcia kształcenia w tym kierunku, powodują, że absolwenci studiów prawniczych, zwłaszcza ci pracujący w profesjach nieprawniczych, dopiero wykonując zawód, nabywają podstawowe umiejętności z zakresu zarządzania.

Prawnik – zawód zaufania a zaufanie do prawa

W związku z niniejszymi rozważaniami powstaje jeszcze jedna warta refleksji kwestia. Dotyczy ona tego, czy jeżeli zawody prawnicze uznawane są za profesje zaufania publicznego, to czy przygotowanie do pełnienia tak postrzeganych ról

powinno być również częścią kształcenia prawników. Pozostawiając poza rozważaniami zawartymi w tym tekście kwestię, czym w ogóle jest zaufanie publiczne, należy w każdym razie przyjąć, że jest ono fundamentalną kategorią o charakterze ustrojowym⁴³. Sporne zapewne pozostanie to, w jakim stopniu możliwe jest przygotowanie do pełnienia takiej roli w procesie kształcenia. Niezależnie jednak od ewentualnych wniosków mogących wyniknąć z takiej dyskusji próba przygotowania do pełnienia ról związanych z zaufaniem publicznym warta jest podjęcia. Wobec tego istotne i konieczne staje się wprowadzenie do programu kształcenia prawników co najmniej elementów etyki⁴⁴. Wykład taki powinien być skonstruowany szerzej, kładąc nacisk na rolę prawników w życiu społecznym, ich znaczenia i zadań w przestrzeni publicznej itd. W dotychczasowych programach aplikacji występują, co prawda, zajęcia z etyki wykonywania zawodu, ale w niewielkim stopniu odnoszą się one do wskazywanych tu kwestii związanych z publiczną rolą tych zawodów⁴⁵. Ograniczają się one natomiast raczej właśnie do relacji wewnątrz zawodowych, bądź do relacji z klientem.

Podsumowanie

1. Obowiązujący obecnie w Polsce model kształcenia prawników, którego celem jest przygotowanie do wykonywania zawodów towarzyszących, oparty na tradycyjnym dwupodziale na studia akademickie i aplikacje zasługuje na nowe spojrzenie i rzetelną rewizję.
2. W kształceniu prawników solidna podstawa akademicka dająca silne podstawy teoretyczne i wprowadzenie do najważniejszych instytucji prawnych powinna być zachowana, a wręcz wzmocniona.
3. Równocześnie warte rozważenia byłoby przesunięcie akcentów w kształceniu z niektórych wykładanych obecnie przedmiotów na te, które lepiej odpowiadają praktykom prawniczym (prowadzonym np. przez kancelarie), odzwierciedlające realne potrzeby obrotu prawnego.
4. Konieczne jest uzupełnienie programu kształcenia prawników o kompetencje i umiejętności potrzebne w praktyce, a także o elementy wiedzy

⁴³ Zob. L.D. Barnett, op. cit., s. 46.

⁴⁴ J. Leszczyński, *Etyka zawodowa Prawników*, „Edukacja Prawnicza” 2015–2016, 1/136, s. 26 i n.

⁴⁵ Na temat elementów etyki w procesie kształcenia prawników w wyspecjalizowanym modelu amerykańskim szerzej P. Łubieniec, *Etyka prawnicza w ogólnym i wyspecjalizowanym modelu edukacji prawniczej*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Edukacja etyczna prawników – cele i metody*, Warszawa 2010, s. 54.

z innych dziedzin nauki, jak ekonomia, politologia, socjologia, psychologia, nauki o zarządzaniu, a także etyka.

5. Wskazane byłoby zachowanie sprofilowanej praktycznie odrębnej aplikacji przygotowującej do wykonywania zawodów prawniczych związanych ze sprawowaniem zinstytucjonalizowanego wymiaru sprawiedliwości.
6. Możliwe powinno być dopuszczenie do egzaminu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe i umożliwiającego wykonywanie zawodów prawniczych bez odbycia aplikacji pod koniecznym warunkiem wykazania realnej 2–3-letniej praktyki zawodowej zdobywanej pod nadzorem doświadczonych prawników.
7. Należałoby doprowadzić do nadania zawodowi sędziego należnej mu rangi poprzez uzupełnienie wymagań dla kandydatów na sędziów o wykazanie kilkuletniej praktyki prawniczej liczonej od czasu zdobycia potwierdzonych końcowym egzaminem aplikacyjnym kwalifikacji zawodowych.

Bibliografia

- Ancel P., *Towards a New Model of Legal Education: The Special Case of Luxembourg*, [w:] Ch. Jamin, W. Caenegem (red.), *The Internationalisation of Legal Education*, Luxembourg 2016.
- Baker S., Akka L. Q.C. Glass, R., *IT Contracts and Disputes Management*, Northampton 2018.
- Banasiński C., *Powstanie, podstawy prawne, zakres i cele prawa antymonopolowego*, [w:] C. Banasiński (red.), *Polskie prawo antymonopolowe. Zarys wykładu*, Warszawa 2018.
- Barnett L.D., *The Place of Law. The Role and Limits of Law in Society*, New Brunswick 2011.
- Borkowska-Bagińska E., *Wokół reformy studiów prawniczych*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 2013, 75(4).
- Braun T., *Unormowania compliance w korporacjach*, Warszawa 2017.
- Brunnée J., *The Reform of Legal Education in Germany: The Never-Ending Story and European Integration*, „Journal of Legal Education” 1992, 42(3).
- Chałubińska-Jentkiewicz K., Karpiuk M., *Prawo nowych technologii. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2015.
- Croxford L., Raffe D., *The iron law of hierarchy? Institutional differentiation in UK higher education*, „Studies in Higher Education Journal” 2014, 40(9).
- Glesner Fines B., *Fundamental Principles and Challenges of Humanizing Legal Education*, „Washburn Law Journal” 2007–2008, 47(313).
- Harasimiuk D.E., *Obywatelstwo UE – element tożsamości narodowej, europejskiej, czy jedynie dodatkowy status obywateli państw członkowskich?*, „Ius Novum” 2017, 3.
- Hess G.F., *Heads and Hearts: The Teaching and Learning Environment in Law School*, „Journal of Legal Education” 2002, 52(1–2).

- Horbaczewski R., *Innowacje wchodzą do kancelarii*, Lex.pl (dostęp: 10.07.2018).
- Jabłońska-Bonca J., *Problemy ze spójnością prawa i regulacjami pozaprawnymi a siła sprawcza państwa – zarys tematu*, „Krytyka Prawa” 2015, 1, s. 157–175.
- Jabłońska-Bonca J., K. Zeidler, *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa 2016.
- Jasser A., Karczewska D., *Wprowadzenie*, [w:] M. Czarnecka, T. Skoczny (red.), *Prawo konsumenckie w praktyce*, Warszawa 2016.
- Kępiński M., *Działy prawa konkurencji*, [w:] M. Kępiński (red.), *Prawo konkurencji. System Prawa Prywatnego*, t. 15, Warszawa 2013.
- Korioth S., *Legal Education in Germany today*, „Wisconsin International Law Journal” 2007, 24(1).
- Krzysztofek M., *Ochrona danych osobowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014.
- Leszczyński J., *Etyka zawodowa Prawników*, „Edukacja Prawnicza” 2015–2016, 1/136.
- Łubieniec P., *Etyka prawnicza w ogólnym i wyspecjalizowanym modelu edukacji prawniczej*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Edukacja etyczna prawników – cele i metody*, Warszawa 2010.
- Milstein E.S., *Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics, Externships, and Simulations*, „Journal of Legal Education” 2001, 51(3).
- Moreau de Bellaing C., *Un bon juriste est un juriste qui ne s'arrête pas au droit. Controverses autour de la réforme de la licence de droit de mars 1954*, „Droit et société. Editions juridiques associées” 2013, 83.
- Mountford-Zimdars A., Flood J.A., *The Relative Weight of Subject Knowledge and Type of University Attended: A Comparison of Law Higher Education in England and Germany*, „Griffith University Law School Research” 2016, 16–18, „University of Westminster School of Law Research Paper”, 2016.
- Mroczek M., *Kształcenie prawników a wyzwania współczesności*, „Na Wokandzie” 2017, 32, <https://nawokandzie.ms.gov.pl/numer-32/aplikacja-i-kariera-14-numer-32/ksztalcenie-prawnikow-a-wyzwania-wspolczesnosci.html> (dostęp: 10.08.2018).
- Pankowska-Lier B., *Wykształcenie prawnicze w Niemczech*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2017, 26(4).
- Radwan A., *Uniwersytecka edukacja prawnicza w dobie globalizacji*, „Państwo i Prawo” 2004, 11.
- Rakoczy F., *Czy prawnicy powinni być pragmatystami? Kilka słów o edukacji prawniczej z perspektywy neopragmatyzmu R. Rorty'ego*, „Krytyka Prawa” 2016, 3.
- Revell L., Bryan H., Elton-Chalcraft S., *Counter Terrorism Law and Education: Student Teachers' Induction into UK Prevent Duty Through the Lens of Bauman's Liquid Modernity*, *The Palgrave Handbook of Education Law for Schools*, London 2018.
- Rochowicz A., *Edukacja prawnicza w USA*, „Palestra” 1994, 38(7–8).
- Roper V., *Blogs as a teaching tool and method of Public Legal Education: a case study*, „International Journal of Public Legal Education” 2018, 2(1).
- Safian M., *Głos w dyskusji*, [w:] A. Turska (red.), *Humanizacja zawodów prawniczych, a nauczanie akademickie*, Warszawa 2002.
- Sieniow T., *Modele kształcenia prawników. Wprowadzenie*, [w:] J. Krukowski, T. Sieniow, M. Sitarz (red.) *Modele edukacji prawników. Doświadczenia i perspektywy*, Lublin 2010.

- Sitek B., *Rynek pracy prawników w Polsce po deregulacji zawodów prawniczych (adwokata i radcy prawnego)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2016, 32.
- Sullivan W.E. et al., *Educating Lawyers: Preparation For The Profession Of Law*, San Francisco 2007.
- Susskind R., *Koniec świata prawników? Współczesny charakter usług prawniczych*, Warszawa 2010.
- Szostek D., Kamiński K. (red.), *Przedmowa*, [w:] *Bezpieczeństwo danych i IT w kancelarii prawnej radcowskiej/adwokackiej/notarialnej/komorniczej. Czyli jak bezpiecznie przechowywać dane w kancelarii prawnej*, Warszawa 2018.
- Szwarc A.J., *Problemy kształcenia prawniczego (wprowadzenie do dyskusji)*, „Państwo i Prawo” 2010, 1.
- Twining W., *A cosmopolitan discipline? Some implications of ‘Globalisation’ for legal education*, „Journal of Commonwealth Law and Legal Education” 2007, 1.
- Van Alstyne W.S. Jr, Julin J.R., Barnett L.D., *The Goals and Missions of the Law Schools*, New York 1990.
- Wall S., *Legal Education in France*, „The Law Teacher” 2010, 26(3).
- Warylewski J., *Problematyka modelu edukacji prawniczej w Polsce. Referat wygłoszony w dniu 4 kwietnia 2006 r. na Konferencji pt.: „Kondycja nauczania prawa w Polsce”, zorganizowanej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, pod patronatem Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego prof. dra hab. Lecha Gardockiego, s. 9*, <http://www.warylewski.com.pl/karne/karne/model.pdf> (dostęp: 5.07.2018).
- Wojtczak K., *O reformach studiów prawniczych i nauczaniu prawa w Polsce w latach 1918–2015*, Repozytorium Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (AMUR), Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 66, <http://hdl.handle.net/10593/17872> (dostęp: 14.08.2018).
- Zalewski T., *Smart contracts – czym są i dlaczego warto się nimi zainteresować?*, http://ipw-sieci.pl/wpis,155,Smart_contracts__8211_czym_sa_i_dlaczego_warto_sie_nimi_zainteresowac.html (dostęp: 6.07.2018).
- Zych T., *Więcej teorii i więcej praktyki? Kształcenie interdyscyplinarne i niedogmatyczne w programach studiów prawniczych amerykańskich uczelni*, „Zeszyty Prawnicze Wydziału Prawa i Administracji UKSW” 2016, 1.